

De heilige in Friese testamenten, 1400-1550: enkele onderzoeksperspectieven

J.A. Mol

Heiligen zijn om verschillende redenen interessant voor de historicus. Voor de middeleeuwse kerk golden ze als instrumenten van Gods voorzienig handelen; als zodanig representeerden ze allereerst een metafysisch-universele waarheid die zich uitte in schijnbaar stereotiepe ideale tekeningen. Maar hun ideaalbeelden missen niet elke relatie met de maatschappelijke werkelijkheid. Er is al vaak opgemerkt dat elke tijd en elke groep hun eigen heiligtypen hebben gekend.

'Andere tijden, andere heiligen', zo luidt de conclusie van veel recent onderzoek. Zou men dit nu ook kunnen ondernaaien en zeggen: andere heiligen, andere tijden, mogelijk ook andere structuren? Maar vooral, kan een en ander niet per regio nader worden uitgewerkt? Welke heiligen treffen we in de loop van de tijd aan in een bepaalde streek? Welke vereringsvoorkeur bestond er, hoe ver-eerde men per streek zijn heiligen, en wat zegt dat over de leef- en gedachten-wereld, de religieuze mentaliteit van die streek? Of waren er helemaal geen fundamentele verschillen of zelfs maar een afwijkend beeld, voor bijvoorbeeld stedelijke en agrarische gebieden, of - ingedeeld naar sociale klasse - voor adel, burgers, boeren en arbeiders?

Het is niet mijn bedoeling al deze vragen uitvoerig te beantwoorden. Het gaat er hier slechts om duidelijk te maken dat testamenten, een type bron dat tot dusver door kerkhistorici nog maar weinig geraadpleegd werd, voor de periode van de late middeleeuwen veel gegevens bevatten die antwoorden dichterbij brengen. Het thema betreft daarbij de hulp die de gelovige verwachtte op het moment dat hij de dood onder ogen zag of wenste te zien. De voorbeelden wil ik putten uit de collectie laatste wijsbeschikkingen die ik aan de Fryske Akademy samen met dr. G. Verhoeven voor uitgave bewerk. De publicatie moet in 1994 persklaar zijn. De verzameling omvat in totaal een 200-tal documenten, afkomstig uit Westervlawers Friesland, uit de tijd van 1400 tot 1550: 13 daarvan zijn in het Latijn gesteld, 56 in het Oudfries en de rest in het Middelnederlands. De meesten dateren overigens uit de eerste helft van de 16de eeuw.

Testamenten zijn buitengewoon boeiende stukken.¹ Ze werden vóór de re-formatie niet in de eerste plaats met een materieel doel opgesteld. Het hoofdmotief voor het maken van een laatste wil was godsdienstig. Een testament bood de gelovige de laatste mogelijkheid zich te verzoeken met God voor zijn gedrag op aarde. Wie meer hoop op Gods genade wilde verkrijgen, zijn toorn ontgaan en de tijd van loutering in het vagevuur bekorten, kon bij het naderen van zijn dood een uliem beroep doen op de genademiddelen van de kerk. Daar-toe behoorde het reserveren van schenkingen aan kerken, kloosters en armen, en het zich verzekeren van aardse hulp van nabestaanden via gebeden en ziel-

missen die na het overlijden moesten worden opgedragen. Een en ander werd dan schriftelijk vastgelegd in een testament, dat aldus - nuv gezegd - een assurantiepolis tegen de risico's van het hiernaamts vormde. Uiteraard werden heiligen daarbij op allerlei manieren betrokken, zowel door de testateurs als door de geestelijken, kerken, kloosters en al wie als heilspemiddelars konden optreden.

Voor dat ik daar verder op inga, lijkt het nuttig eerst nog iets te vertellen over de eigenaardigheden van het testament en de diverse zielenheilsbeschikkingen die men daarin zo al kan aantreffen. Vooraf echter dienen er nog twee kanttekeningen te worden gemaakt ten aanzien van de interpretatiewaarde van testamenten in het algemeen. We moeten allereerst bedenken dat het moment van testen er meestal een was van verhoogde religieuze spanning. Een moment bovendien dat onder controle van de clerus stond. Men lag vaak ziek te bed en werd ge-visiteerd met zware pijnen. Zo wordt het soms ook letterlijk gezegd. Vaak gebeurde het dat het opstellen van de uiterste wil samenviel met het toedienen van de laatste sacramenten. Was dat niet het geval, dan waren er toch altijd geestelijken bij de plechtigheid aanwezig, als opsteller, executeur-testamentair of getuige. Hun aanwezigheid verleende aan de diverse beschikkingen een cons-ervatief en orthodox karakter.

Een tweede belangrijk voorbehoud betreft de status van degenen wier laatste wil overgeleverd is. Het gaat doorgaans om lieden uit de hogere lagen van de samenleving: welgestelde burgers, eigenaerden en edellieden. Kortom, mensen met bezit. Dat ligt ook wel voor de hand. Wie geen bezit heeft, laat immers niets na en kan dus ook niet testeren.

Naar de vorm is het testament een oorkonde: dat is een document waarin volgens bepaalde vormvoorschriften een rechtshandeling is vastgelegd en bekrach-tigd. Kort gedefinieerd is het een eenzijdige, herroepbare en door getuigen bekrachtigde uiterste wijsbeschikking waarin een verdeling van goederen wordt getroffen. Er zijn ruwweg twee typen: het ronnieinsrechtelijke en het kanoniek-rechtelijke testament. Het voert te ver om hier uitgebreid op de verschillen in te gaan, maar belangrijk is dat zij beide naast een verdeling van goederen ook een codicillair geheel aan clausules ten gunste van diverse personen en in-stellingen bevatten. Het is dit codicillaire gedeelte dat ons het meest interesseert omdat het vrijwel alle zielenheilsbeschikkingen bevat. Het volgt meteen op de aanroep of *invocatio*: het "in de naam des Heren amen", en op het daarbij aan-sluitend geheel van motieven waarom men een uiterste wil maakt.

De beschikkingen zijn genoteerd volgens een vast patroon waarvan niet vaak wordt afgeweken. Ze openen met de *comendatio animae*, ofwel de op-dracht van de ziel aan God, Christus, Maria en een of meer heiligen. Daarop volgt de keuze van de begraafplaats. Vervolgens komen de werkelijke schen-kingen aan bod, te beginnen met de legaten aan de eigen parochiekerk en de daarna verbonden geestelijken. Men vat ze in Friesland wel samen onder de noemer 'boeking aan heiligen en heren'. Het gebruik van de tern boeking hangt hoogstwaarschijnlijk samen met de gewoonte van geestelijken om zulke

legaten met de bijbehorende verplichtingen op te tekenen in een boek; bijvoorbeeld in een memorie- of dodenboek, maar ook wel in missalen, kalendaria of andere liturgische boeken. Na de boekingen komen de giften, die men ook wel als 'besprekingen' aangeduid vindt. Boeken en bespreken dus. Het eerste begrip omvat vooral de verplichte of gebruikelijke betalingen en schenkingen, de tweede de gaven die op persoonlijke voorkeur berusten, bijvoorbeeld de legaten aan kloosters en charitatieve instellingen. Al deze typen vrome legaten werden in het Oudfries wel omschreven als: 'helgum ende herum ende in dae Godis huizen', of: 'Heiligen, heren, armen ende orden'. Hoe het ook geformuleerd wordt, de heiligen gelden als een aparte categorie.

Uit die nevenstelling blijkt dat men er in de eerste plaats mee doelde op parochiekerken. Immers, de heren (*domini*) zijn de priesters. Zo werden ze aangesproken en zo vindt men ze in de schriftelijke stukken ook aangeduid. Maar hoe kan de heilige samen vallen met de parochiekerk? Dat behoeft enige uitleg. Belangrijk om te weten is dat aan het begin van iedere kerk, kapel en altaar een patroonheilige staat, onder wiens bescherming het godshuis of altaar gesteld werd. Essentieel was de wijding aan een eigen heilige. Zijn of haar relieken werden altijd op een of andere wijze bij het altaar bewaard, waardoor kerk en naam van de heilige altijd met elkaar verbonden waren. In de Germaanse landen, waartoe we Friesland wel kunnen rekenen, werd extra waarde aan de patroonheilige gehecht, niet alleen om deze te kunnen vereren, maar ook omdat hij als rechtspersoon moest optreden. Het is misschien wat krom uitgedrukt, maar in deze gebieden kende men vanouds niet zoals in het Romeinse Rijk de rechtsvorm van de stichting. Slechts personen werden juridisch handelingsbevoegd geacht. Voor kerken kwam het daarom mooi uit dat de heilige als rechtspersoon kon optreden. Hij werd beschouwd als de voortlevende eigenaar van de kerk. Aan hem werden dan ook de schenkingen gedaan en op zijn naam werden de bezittels gesteld.

Geen wonder dat alle goederen van kerken en kloosters oorspronkelijk op naam van heiligen stonden. Men schonk dus geen land aan de kloostergemeenschap van Fulda, maar aan Sint Bonifatius; niet aan de kerk van Dokkum, maar aan Sint Maarten, enz. In diverse oude Friese rechtscodificaties wordt daarom ook het goed van de kerk aangeduid als het *Santes land*. De zeggenschap van de heilige strekte zich dus uit over het gehele kerkegoed, waardoor niet alleen het kerkgebouw en het kerkhof, maar ook de kerkelanden een zekere sacraliteit bezaten.

Gold deze toedeling aan de heilige oorspronkelijk voor alle kerkgoederen, later werd zij alleen gebruikt voor het fonds waaruit het onderhoud van het kerkgebouw plus de lichtvoorziening betaald werd. Voor de zielzorger en de armen waren toen reeds aparte fondsen afgesplitst. In de loop van de tijd kwamen echter ook nieuwe fondsen tot stand, in het bijzonder ten behoeve van de zorg voor de overledenen. Voor de daartoe in dienst genomen geestelijken werden nieuwe altaren gesticht, die uiteraard weer aan heiligen gewijd werden. Die fondsen kregen dan vaak de namen van die respectieve heiligen. Zo ontstond

er in de late middeleeuwen, ook op dorpsniveau, een zekere specialisatie in heiligheid. Binnen een en dezelfde parochie werden, onder het algemene patronaat van de kerkheilige, tal van subheiligen vereerd, op zij-altaren maar ook middels beelden, muurschilderingen e.d. Het terrein en de bemandingsreikwijdte van de patroonheilige raakten daardoor enigszins ingeperkt. Zijn rol bleef echter zeer centraal, al was het maar omdat de kerk midden in het dorp stond en de kerkbuur, die steeds samenviel met de dorpskom, doorgans geheel op het land van de heilige gebouwd was.

Dat had zijn consequenties voor de vereringsvoorker van de parochianen. Zij waren gehouden eerst en vooral de eigen kerk en de eigen heilige te gedempen. Trouwens, van de eigen schuitspatroon mochten zij ook het meeste verwachten.

Nu was de keuze van de kerkheilige tot op zekere hoogte tijdgebonden. Welke heilige men als parochiaan te vereren had, hing af van de tijd waarin de kerk was gesticht. De *parrocchia* verwijzen in het algemeen naar de modes van die tijd en naar de voorkuren van degenen die het initiatief tot de kerkstichting namen. Dat wil zeggen, er zijn heiligen van alle tijden en plaatsen, zoals Maria en de apostelen, ook al hebben die ook wel periodes van minder intensieve vereering gekend. Toch kunnen veel parrocchia herleid worden tot bepaalde trends.² Ik zou er voor de Friese landen ruwweg drie willen onderscheiden. Allereerst de heiligen van de vroeg-middeleeuwse eigenkerken, gewijd aan martelaren en vroege missionarissen, zoals Vitus, Bonifatius, Willibrordus en ook Martinus. Vervolgens de heiligen uit de tijd van de kruistochten, meestal verbonden met de kerken van dorpen en steden die ook in die tijd zijn ontstaan, door ontginning of anderszins; daarbij valt te denken aan Nicolaas, Catharina van Alexandrië, Joris e.d. En in de derde plaats zijn er de typisch laat-middeleeuwse heiligen als Agatha, Agnes, Barbara, Margaretha, Anna en Christoforus; omdat in de late middeleeuwen de parochie-organisatie vrijwel voltooid was, vinden we hen zelden als kerkparrocchia, maar des te meer treffen we hen aan op de zij-altaren in grote parochiekerken, en verder in zijkapellen, gashuizen en nieuw-gestichte kloosters. Zo groeide een hele heiligengeografie die vreemd genoeg nog maar amper in kaart gebracht is.

Met deze achtergrondkennis is het wat makkelijker de heiligenvoorker in de testamentaire clausules te volgen. Laten we die verschillende typen vrome beschikkingen eens globaal nagaan om te zien hoe en voor welk doel de Friese testateurs een beroep op heiligen doen.

Allereerst is er dus de *commendatio animae* ofwel de opdracht van de ziel. Tot in het tweede kwart van de zestiende eeuw pleegt men zijn ziel niet alleen aan te bevelen in de genade van God, maar ook in die van Maria en soms van alle andere heiligen tezamen. Zo roept de hoofdelling (edelman) Douwe Hartinxma van Heeg in 1516 daartoe "Maria, sijn gebenedide moeder en alle Gods heylige" aan, terwijl de Bolswarder burger Albert Marten zoon in 1525 "alle Goeden heiligen" smeekt "dat ze voor hem willen bidden om Goden gracia ende ghenaden."³ We kunnen ons hier overigens afvragen of deze aanroep van Maria de

intenties van de testateur zelf weerspiegelt. Dat geldt ook voor de andere inleidende formules. Ik heb de indruk dat juist voor deze passages vaak gebruik werd gemaakt van modellen, uit een formulierboek of van andere testamenten, die de blechvader of notaris toevallig voorhanden had.

Het is pas in het onderdeel betreffende de keuze van de begraafplaats en de ordening van de begraven dat we de testateur persoonlijk naar voren zien treden. Hij kon kiezen uit verschillende begrafenis mogelijkheden. Het kerkelijk recht stond hem toe zijn laatste rustplaats buiten de eigen parochie te kiezen, bijvoorbeeld in een klooster of de kerk van zijn geboorteplaats. Sprak hij geen voorkeur uit, dan kwam hij zonder meer op het kerkhof van de eigen parochie terecht. Wanneer hij echter elders wenste te rusten, dan moest hij toch aan de eigen parochie de daarvoor bestemde begrafenisgelden afstaan. Dat betekende, dat elders begraven gewoond danrunder was en dus alleen weggelegd voor welgestelden. Zo kan het niet verbazen dat de bovengenoemde Douwe Harinxma zich wilde laten begraven in het Windeshemer klooster Thabor bij Sneek bij zijn vrouw, vóór het altaar van Sint Anna. Hij kon zich uitgeven voor zowel Thabor als de aan Wiro en Christoforus gewijde dorpskerk van Heeg permitteren. Voor de gemiddelde inwoner van Heeg was zoiets echter veel te duur.

Bovengenoemd voorbeeld ondersteunt dat in deze begrafenisbepalingen vaak de patroonheilige opduikt. Bij de gelovigen leefde kennelijk sterk de gedachte dat in de directe nabijheid begraven werden, dat het lot van hun ziel er gunstig door beïnvloed werd. Men droeg daarom zijn lichaam meestal rechtstreeks aan de patroonheilige op. Zoals bijvoorbeeld Jonke Tjarda het in 1488 zegt. Zij wil haar lichaam begraven hebben bij Sint Alexander, de patroonheilige van Rinsumageest "(...) opdat hy myn foertinger (=voorspraak) wil weessa foar dy almachtige God"⁴. Men zegt dus niet: in de kerk van die plaats, maar: bij Sint Laurencius, bij Sinte Katrijne, enz. Het streven daarbij is zo dicht mogelijk bij de relikven van de heilige geplaatst te worden.

Hoewel het kanonieke recht uitdrukkelijk het begraven in de kerk verbodt, met uitzondering dan voor bisschoppen, abten en andere prelaten, kon zij toch niet anders dan toestaan dat de bedienaars der kerken, de kerkvoogden en de rijkste begunstigers van de kerk er steeds weer in slaagden zich binnen de kerk te laten begraven. Men hoeft de eerste de beste Friese dorpskerk maar binnen te gaan om aan de hand van de zerkten te zien wáár welke hoogwaardigheidsbekleder ligt. Naast de geestelijken zijn het de meer vermogenden die hier de toon aangeven. Vaak leggen zij ook vast waar zij precies willen liggen: bij de ingang (uit nederigheid), bij de eigen stoel of bank, maar toch het liefst voor het (hoog)altaar, dicht bij de heilige, al werd die plaats meestal voorbehouden aan de pastoor en andere parochiepriesters.

Zoals ik eerder aanstipte, komt na die begrafenisbepaling doorgaans de boeking aan heiligen en heren. Ze ligt ook min of meer in het verlengde ervan, omdat de boeking voor een deel het karakter draagt van een betaling voor diensten die bij de begrafenis en de afwikkeling daarvan werden geleverd. Bij de

interpretatie van deze gegevens stuiten we op het probleem van wat in de teksten de 'sede en plege' heet, zeg maar de gewoonten en verplichtingen waaraan men zich vanouds op dit terrein had te houden. Die gewoonten konden van plaats tot plaats verschillen, al valt er toch ook wel weer een zekere eenheid in waar te nemen. In de testamenten wordt in dit verband vaak de term *posfatienda* of 'achterdaden' gebezigd. Daarmee wordt veelal bedoeld op een bepaalde hoeveelheid geld of goederen die de nabestaanden voor elke dode of elk gestorven hoofd van het huisgezin aan de kerk verschuldigd waren. Deze achterdaden was de overledene dan verschuldigd aan kerk waartoe hij had behoord en aan de geestelijke van wie hij steeds de sacramenten had ontvangen. Voor het bijbehorende bedrag in geld of natura werden dan de begrafenis en de bijzetting bij de patroonheilige verzorgd en werd doorgaans ook een standaard aantal dodenmissen geleverd, die natuurlijk gecelebreerd werden op een aan de heilige gewijd altaar.

Er zijn aanwijzingen dat deze standaardregeling voortkwam uit de oude grafbijgave van de Germanen, die door de kerk werd omgevormd tot een min of meer verplicht 'zielegeld'. De kerkvaders hebben dat bedrag idealiter vastgesteld op een derde deel van de roerende goederen. In Friese agrarische termen vertaald: één van de drie koeien die men bezat. In de praktijk kwam dat er op neer dat men uit een stal koeien één dier moest afstaan - niet de beste maar ook niet de slechtste -, of de tegenwaarde daarvan in geld.

Naast deze verplichte bestedingen waren er de vrijwillige die naar eigen inzicht konden worden gedaan. Hierbij moet in het bijzonder worden gedacht aan de uitgaven voor dodenmissen, ook wel missen van *requiem* genoemd; dat zijn votiefmissen waarin een bijzondere gendestroom voor de overledene wordt verwacht. Men vindt ze ook wel onder de naam memoriemissen. Deze missen waren en zijn er in vele soorten en maten: meer of minder plechtig, gezongen of gelezen, stil gevierd door slechts één geestelijke of bijgewoond door een priestercollege of zelfs een volkallige kloostergemeenschap.

In de literatuur wordt soms wel onderscheid gemaakt tussen 'repetitive' en 'cumulative' missen.⁵ Repetitive missen zijn dan de zogenaamde eeuwige memories, die geacht werden tot aan de jongste dag te worden gehouden zoveel keer per jaar als men dat wenste: iedere week een of meer keer, of alleen maar eenmaal per jaar. op de sterfdag van de overledene. Met de 'cumulative' duidt men de missen aan die in grote aantallen direct na het overlijden werden besteld. Een dergelijke voorziening trof bijvoorbeeld de edelvrouwe Lutke Harinxma in 1527: zij wilde dat meteen na haar dood "(...) met haeste ende sonder verreck" in vijf nader aangewezen kloosters 100 missen per convent zouden worden opgedragen ten bate van haar zieleheil.⁶ Zulke misbestellingen konden eerst voorkomen na het in zwang raken van de idee van het vagevuur als lonteringstijd van beperkte duur. Immers, wanneer men er van uitgaat dat het verblijf van de ziel daar slechts tijdelijk is, dan moet men ook zijn voorzieningen daartoe op tijdelijke basis regelen.

Het spreekt vanzelf dat heiligen ook bij deze memoriecultus een grote rol speelden, al was het maar omdat al die missen op een altaar opgedragen moesten worden. Er werden aparte fondsen ingesteld om alleen het dagelijks of wekelijks lezen van memoriemissen te kunnen bekostigen, memoriemissen die bestemd konden zijn voor één of meer personen, een gehele familie of een corporatie zoals een broederschap op een gilde. Men kon daartoe ook speciale missen bestellen die opgedragen waren aan één bepaalde heilige of aan heilige zaken (zoals het Heilig Kruis). Voor de grotere fundaties werden vaak aparte altaren gesticht.

Het zou te ver voeren deze hele memoriecultus nader te beschrijven en te analyseren. Duidelijk is wel dat ook ten aanzien van deze misvoorzieningen men tal van mogelijkheden had bij het opstellen van een testament een geheel eigen persoonlijke voorkeur kenbaar te maken. Vooral in de testamenten van de meer vermogenden wordt dat zichtbaar. Zo bijvoorbeeld in de laatste wil van de Sneker burgemeester Goedsfrundi Goeslick zoon en zijn vrouw Hylck uit 1523⁷. Zij leggen een speciale voorkeur aan de dag voor het Heilig Kruis, stichten een altaar en wensen daarop wekelijks drie missen gecelebreerd te hebben, 's maandags een in de 'Zoete Naem Jezus', dinsdags een ter ere van Sint Anna, en zaterdag een ter ere van Onze Lieve Vrouwe.

Al deze beniddelingsverzoeken, devoties en voorkeuren kunnen nu per testament nagetrokken en getrangschikt worden. Het is niet mogelijk daarbij uitsluitend straitisch te werk te gaan. Elke laatste-wilbeschikking dient op zichzelf bezien te worden, waarbij men rekening moet houden met de persoon van de testateur, zijn herkomst en sociale achtergrond. Volgt men een dergelijke aanpak, dan lijkt het mogelijk om antwoorden op de in het begin gestelde vragen dichterbij te brengen. Samengevat: testamenten geven veel, zeer veel informatie over heiligenverering. Het is informatie die, uiteraard in combinatie met andere bronnen, het toelaat om behalve de op- en neergang van de heiligenverering in het algemeen, ook de verspreiding der individuele devoties per regio en per parochie in grote lijnen te reconstrueren.

1. Een eerste impressie met betrekking tot de vrome beschikkingen in Friese testamenten uit de 15de en 16de eeuw is te vinden in: J. A. Mol, 'Friszen en het hiernamaals. Zieheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland, 1400-1580', in: N. Leinck en J. J. van Moolenbroek ed., *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland* Utrecht 1986, 28-64, 259-268.
2. Meer hierover voor Friesland bij: G. Verhoeven, 'De middeleeuwse kerkparochia van Friesland. Een inventaris', in: *Fryske Nammen*, VIII (1989), 75-108.
3. Rijksarchief in Leeuwarden, Familiearchief Eysinga-Vegelin van Claerbergen (EVC), nr. 1323c, f. 45r; Gemeentearchief Bolsward, Archief Hendrik Nannestiching, nr. O.IV.
4. *Quaestioe Oorkonden*, dl. I, P. Sipma ed., s-Gravenhage 1927, nr. 384.
5. J. Chiffolleau, *La complaillité de l'an-dala. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du moyen âge - vers 1320 - vers 1480*, Rome 1990, 326-328, 339-344.
6. Rijksarchief in Leeuwarden, Familiearchief EVC, nr. 289.
7. Gemeentearchief Sneek, Oud Archief, nr. 73, f. 17r-18v.